

AZƏRBAYCANDA İLK İSLAHATÇILIQ ADDIMLARI: İ. S. ŞİRVANİ NÜMUNƏSİNDƏ

f.f.d. Əhməd Niyazov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İslamşünaslıq kafedrasının müdiri
ahmetniyazov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycan tarix boyu Qafqazda sivilizasiya mərkəzi kimi mövcud olmuşdur. Bu baxımdan, həm öz ərazi bütövlüyü, həm də qonşu xalqlar üçün tərəqqipərvər töhfələri böyükdür. Postsovet məkanında taleyin qisməti ilə gün işığına çıxan arxivlərimiz tədqiq olunduqca, bunu daha yaxından hiss edirik. Milli-mənəvi dəyərlərin bir parçası olan ənənəvi müsəlmançılıq məhz bu dəyərlərdəndir. Tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsrin başlanğıcından etibarən, İsmayıl Siracəddin Şirvani ilə mədrəsə zəminində yayılan maarifçilik hərəkatı islahatçılıq xarakteri daşıyırdı. Kamil insan prinsipləri aşılaraq genişləyən bu hərəkat ictimaiyyətdə, ən əsası, maariflənmə və vəhdət kimi birgəyaşayış ənənələri gətirərək, həm də bəzi Qafqaz xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına dinamizm qazandırmışdır. Qərb tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb edən bu hərəkat, əslində, XIX əsr müsəlman cəmiyyətlərdəki islahatçılıq hərəkatının “təcdid” (yenilik) nümunəsidir. Mütləq referans ölçüləri Quran və Sünənə olan bu hərəkatın islahatçıları Allah və Rəsulunun (a.s) iradəsi istiqamətində idi. Dini dəyərlərin etibar qazanması, şübhələrin bərtərəf edilməsi, İslamın ümumbəşəri prinsiplərinin ehya edilməsi ilə ictimaiyyətdə yüksələn dəyər kimi müsəlman həyat tərzinin hakim olması bu hərəkatın əsasını təşkil edən təcdid hərəkatı idi. Həmçinin sistemli bir təhsil ənənəsi ilə köklənmiş elm-irfan hərəkatı bölgəyə xas bəzi nümunələr meydana gətirdi. Bunlar, təhsil zərurəti prinsipi, həyat boyu davam edən inkişaf fəaliyyəti kimi təhsildə daimilik, fərdin özünəxas (fərqli) xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təhsildə humanistlik prinsipi, ictimaiyyətlərarası ünsiyyətin qurulması və dözümlülük əsasını ehtiva edən planların qurulması, təhsil və tədrisin bəzən fərdiləşdirərək tətbiq; hər yerdə təhsil əsası, təhsilin həmçinin hər fürsətdə və hər yerdə gerçəkləşdirilməsi əsası və sairədən ibarətdir.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, elm, irfan, mədrəsə, təcdid, islahat.*

Giriş

Məlumdur ki, Azərbaycan coğrafi olaraq fərqli mədəniyyətlərin mövcud olduğu ölkədir. Bu coğrafiya tarixi keçmişində xristianlıq, yəhudilik, maniheizm, zərdüştlük və əksəriyyət etibarilə müsəlmançılıq olmaqla, dünyanın ən böyük dinlərinin yaşandığı bir məkandır. Müasir dövrdə bu konfessiyalar birgəyaşayış ənənəsi göstərərək, ümumbəşəri dəyərlərin hədəf və prinsipləri ətrafında bir vəhdət təşkil etmişdir.

Bir həqiqətdir ki, bu vəhdəti təmin edən ünsürlər fərqli dövrlərdə fərqli formalarda təzahür etmişdir. XIX əsrdə bunun təzahürü birbaşa təhsil səfərbərliyi konseptində həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, bu hərəkətin təməli məhz sufi təmayüllərlə təşəkkül tapmışdır.⁸ Azərbaycan düşüncə tarixində sufizm fəlsəfəsinin intibah dövrləri öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. İmadəddin Nəsimi, Seyyid Yəhya Bakuvi kimi şəxsiyyətlərlə zirvə dövrlərini yaşamış bu ənənə XIX əsrdə məhz İsmayıl Siracəddin Şirvani ilə davam etmişdir.

İslam düşüncə tarixinin bir hissəsi kimi, Azərbaycanda doğan və ölkə sərhədlərini aşaraq, bəzən də dünyada öz təsirini göstərən bir neçə fəlsəfi cərəyan vardır. Bunların son halqası, xəlvətlikdən sonra İsmayıl Siracəddin Şirvani Kürdəmiri (v.1848) ilə tanınan nəqşi-xalidi təsəvvüf ənənəsidir. Mütləq referans ölçüləri Quran və Sünnə olan bu hərəkətin islah çalışmaları Allah və Rəsulunun (a.s.) iradəsi istiqamətində idi. Dini dəyərlərin etibar qazanması, sübhələrin ortadan qaldırılması, İslamın ümumbəşəri prinsiplərinin ehya edilməsi ilə ictimaiyyətdə yüksələn dəyər kimi müsəlman həyat tərzinin hakim olması bu fəaliyyətin əsasını təşkil edən bir təcdid hərəkəti idi. XIX əsrdə müsəlman aləmində islahatçılıq ənənəsinin iki qolundan biri dinə bağlı referanslar əsasında qurulmuşdu (Atalay 2016, 24). İsmayıl Kürdəmiri ilə başlayan hərəkət də məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz “özə dönüş” kontekstində, həm də mədrəsə zəminində inkişaf edən bir prinsipə sahib ənənəyə çevrildi. Bu

⁸ Azərbaycanda sufizm fəlsəfəsi tarixinin təşəkkülü mənbələrdə X əsrdən göstərilir, XI- XII əsrlərdə isə digər müsəlman xalqlarda olduğu kimi, təriqətlərin müəssisələr formasında təşkilatlandığı dövr kimi qeyd edilir. Demək olar ki, bu coğrafiyada mərkəzi Şirvan olmaqla sufizm düşüncəsi İslamın buraya gəldiyi tarixi qədər keçmişə gedib çıxır. Tədqiqatçılara görə, sufi həyat təzi və düşüncəsi bölgə insanının məna viyyat fəlsəfəsi ilə bir-birinə uyğun gəldiyi, bəzən də eynilik təşkil etdiyi üçün ilk dövrlərdən etibarən bu bölgədə geniş yayıla bildi. Digər dastanlarda olduğu kimi, “Dədə Qorqud” dastanında da xalqın bu tərz təsəvvürlərini əks etdirən mənalara rast gəlmək mümkündür. Onlardan biri belədir: Qaradonlu dərvişlərə nəzir verdim; Ac gördüm doyurdum; yalın gördüm geyindirdim (Cəfərov, s. 213).

Qeyd edilən tarixlərdən etibarən Azərbaycan tədricən İslam düşüncə sistemlərinin şəxələndiyi mərkəz halına gəlmişdir. Erkən dövrlərdə yetişən sufi alimlər, nəinki Qafqaz, bəzən də bütün İslam coğrafiyasına təsir edəcək ənənələr və dini-ədəbi miras meydana gətirmiş, təsəvvüfi irsin təməllərini təşkil edəcək öz fikri təmayüllərini ümumbəşəri töhfə kimi təqdim etmişlər.

sufi axın XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Qafqazın böyük hissəsinə və Anadolunun bəzi mərkəzlərinə qədər yayıla bildi.

Məlumdur ki, İsmayıl Siracəddin Şirvani Kürdəmiri məşhur sufi Şeyx Xalid Bağdadidən (v.1827) icazət alaraq, Kürdəmirə gəlmiş və Şirvanda ilk nəqşbəndiyyə məktəbini quraraq təlimlərinə başlamışdır (Rıhtım, Xəlilli 2011, 63). Bir ideya cərəyanı kimi bu sufi düşüncə öz həyat tərzi və əxlaq prinsipləri ilə yayıldığı hər yerdə bütün təbəqələrə dərin təsir göstərmişdir. Mahmud Əfəndi Almalılı (v.1876) ilə Cara yayılan qolu haqqında Vəli Xulufu (v.1938) yazırdı: *“Caru-Talada İslam dini çox nəhəng rol oynayır və burada İslam məişətin, əxlaqın, adət-ənənənin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. İslam Caru-Talada əhalini səfərbər edən əsas amildir”* (Xulufu 1934, 3).

Şirvani düşüncə sisteminin ən əsas təsiri dövrün mədəni maarifçilik sahəsində oldu. Mədrəsələr zəminində genişlənən bu ənənə tədris fəaliyyətini ərəb dili əsas olmaqla fars və türk dillərində qurmuşdur. Özünəməxsus marifçilik prinsipləri olan ənənənin ictimai təsirləri Qərb mütəfəkkirlərinin də diqqətini cəlb edəcək qədər dərin idi. Bu güclü təlim yolu üçün məşhur qafqazşünas, dilçi alim Pyotr Karloviç Uslar o dövrə uyğun olaraq belə yazırdı: *“Əgər xalqın savadlılıq dərəcəsi dini məktəb nisbətində götürülsə, onda Qafqazın bu hissəsi Avropanın maariflənmiş xalqlarını çoxdan arxada qoymuş olar”* (Габуниа, 1992, 24).

Bu məktəb yayıldığı bütün yerlərdə həyatın hər sahəsinə nüfuz edir, dərin təsir dairəsi meydana gətirirdi. İnsanı yaşatma və həyatı qoruma əsasında köklənmiş bu sufizm prinsipləri ictimai həyatda daha çox sosial birlik nümayiş etdirmişdir. Bir sosial sərmayə kimi təsəvvüf və sufizm xoşgörülük və sülhsevərlik prinsipləri ilə dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da məhz XIX əsrdə dərin köklərə sahib olmuş, etnik qrupların mozaikasını tolerantlıq və multikultural zəmində inkişaf etdirərək keçmişdən bugünədək bölgəyə xas nümunələr əks etdirmişdir. Qafqaz silsiləsinin cənub ətəkləri boyu Kaxetiya silsiləsindən Girdmançayadək uzanan Qanıx-Həftəran vadisi tarixi keçmişində belə bir mənəviyyatın dirçəldiyi məkan olmuşdur.

I. İsmayıl Siracəddin Şirvaninin həyatı

İsmayıl Siracəddin hicri 1197-ci ildə (m.1783) Şirvan xanlığının Kürdəmir kəndində anadan olmuşdur.⁹ Bəzi qaynaqlara görə, Siracəddin Şirvani ilk təhsilini atası Şeyx Ənvər Şirvanidən,¹⁰ bəzi məlumatlara görə isə Şamaxı alimlərindən Baba Əfəndinin tələbələrindən olan Məhəmməd Nuri Əfəndidən almışdır.

⁹ Şirvaninin doğum tarixi tədqiqə ehtiyacı olan mövzudur. Çünki bəzi qaynaqlar onun 7 Zülqadə çərşəmbə axşamı 1201 (1782)-ci ildə anadan olduğunu qeyd edir.

(<http://bilgesultan.com/islam/news.php>)

¹⁰ Bax: Eyni yer.

Hələ gənc yaşlarında ikən Quranın hifzini tamamlayaraq, hafiz olmaqla yanaşı, yeddi fərqli qiraət qarisi idi. Hədis və Fiqh elmlərini Şeyx Abdurrahman Əfəndidən almışdır. İsmayıl Şirvani 1800-cü ildə (h. 1215) Şamaxıdan Anadoluya gedərək, Ərzincanda dövrün məşhur alimlərindən olan Övliyazadə Abdurrahman Əfəndidən dərs alaraq, mədrəsə təhsilini davam etdirmiş və biliklərini təkmilləşdirərək icazənamə almışdır. Ərzincandan Tokat şəhərinə gedərək, bir müddət burada qalıb biliklərini dərinləşdirmişdir.

İsmayıl Şirvani Tokatdan Bağdada gedib, Şeyx Yəhya Mərzəvi əl-İmadidən Hədis elmini, Molla Məhəmməd ibn Adəmdən Hikəmiyyə elmini öyrənir. 1805-cı ildə (h. 1220) Burdura gəldi. Burdurda hədis elmini əxz edərək öz məmləkətinə qayıdır. O, 1806-cı ildən (h. 1221) başlayaraq, yeddi il Şirvanda elmi biliklərin tədrisi ilə məşğul olmuşdur.

Zahiri elmlərdəki təhsilini tamamlayan İsmayıl Şirvani mənəvi və batin elmlərini öyrənmək məqsədi ilə kamil bir mürşidə bağlanmaq niyyətində olur. Bu səbəbdən o, nəqşbəndi Şeyx Abdullah Dəhləviyə mürid olmaq üçün Hindistana yola düşür. Yolçuluq zamanı bir neçə ay İstanbulda qalan İsmayıl Şirvani piyada Bəsrəyə qədər gedir. Belə bir məqamda Abdullah Dəhləvidən mənəvi işarə alır: “Sənin Şeyx Xalidlə sirlərin var, onun yanına gedəcəksən”.

Şirvani Bəsrədən geri qayıdıb Bağdada, Mövlana Xalid mənəvinə gedir və ondan zahiri, eyni zamanda, batin elmlərini öyrənməyə başlayır (Şabanoğlu 2001, 25). Mövlana Xalid 1813-cü ildən mürid olan İsmayıl Şirvani 1817-ci ildə Şirvanda irşad etmək üçün mürşiddən şifahi əmr və icazə, 1821-ci ildə isə yazılı sənəd alır. Mövlana Xalid İsmayıl Şirvaninin Kürdəmirdəki maarifçilik fəaliyyətindən razı qalaraq, 1821-ci ildə bu icazənaməni ona göndərmişdir.

İsmayıl Şirvani maarifçilik fəaliyyətinə başladıqdan sonra, hər fürsətdə dinin əmr və qadağalarını insanlara təbliğ edir, ilahi hikmətləri könül dili ilə nəsihət edir, xalqa həmişə mütərəqqi ideyalar aşılamağa çalışırdı. Bu səbəbdən, nəsihətlərində irfan yoluna səmimiyyətlə bağlanmağı tövsiyə edir, xətlərə qarşı ayıq-sayıq olmağı məsləhət görərək belə tövsiyə edirdi: ***“Təsəvvüf yolunda olmaq könül və qəlb işidir. Bəzi işləri dilə dolamaq kafi deyildir. Fərz ibadətləri canfəşanlıqla yerinə yetir. Müsəlmanlara qarşı hörmət və izzət göstər”***.

İ. S. Şirvani Kürdəmirinin tutduğu tərəqqi yolu Quran və Sünnəyə dayanan, dünya və axirət həyatının tənzimlənməsində dinin bu iki təməl qaynağını rəhbər tutan bir yol idi. Dağıstanlı Məhəmməd Yaraqlıya yazdığı bir vəsiyyətnamədə deyilir: ***“Sənə vəsiyyətim budur ki, kitab və sünnədən möhkəm yapış! Bu yol vicdan və kəşf əhlinin tabe olduğu və nicat tapdığı yoldur... Ümidini ancaq doğruluğa bağla! Allaha çatmaq, ancaq Məhəmmədin (a.s.) yoluna tabe olmaqla mümkündür. Özünü kimdənsə üstün zənn etmə. Sən nəfsin üçün nə***

hazırladığını görmürsən! İşlərin qarışması səni təşvişə sala bilər və bu hal təbliğ üçün fayda verməz. Necə deyərlər, yanmayan çirəq aydınlıq verməz”.

İsmayıl Şirvani və onun təlimi haqqında xəbərlər bütün Qafqaza yayıldı. Onun yanına qonşu kənd və obalardan, Zərdəbdən, İlisudan, Dağıstandan müridlər toplaşmağa başladılar (Şabanoğlu, s. 29). Bu müridlər arasında Böyükət mahalının Kürdəmir kəndindən Hacı Mahmud Baba, Külüllü kəndindən Hacı Əhməd Əfəndi, Cəyli kəndindən Hacı Məmməd Nəbi Əfəndi, Qarasubasar mahalının Zərdəb kəndindən Molla Əhməd¹¹, Qutqaşından Yəhya bəy vardı. Onlar İsmayıl Şirvaninin xəlifələri səviyyəsinə yüksəlmiş və islami biliklərin təbliği və yayılmasında xüsusi rol oynamışlar. Şirvaninin xəlifələri çox olsa da icazənamə verdikləri bunlardır: 1) Məhəmməd Saleh Şirvani. 2) Xas Məhəmməd Əfəndi Şirvani. 3) Hacı Əhməd Qiyasi. 4) Həməzə Nigari. 5) Hacı Əhməd Əfəndi Külüllü. 6) Hacı Mahmud Baba Kürdəmiri. 7) Hacı Yəhya bəy Qutqaşını.

İsmayıl Şirvaninin yetirmələri bölgədə tüğyan edən yadelli hakimiyyət dairələrinə qarşı xalqı birləşdirən mənəvi vasitə oldular. Bu səbəbdən, 1825-ci ildə Qafqaz canişini Yermolov Qazıqumuğlu Aslan xandan mürsidləri həbs etməyi və onları Tiflisə gətirməyi tələb etdi. Lakin bu hadisədən sonra Şirvan komendantı İsmayıl Şirvaniyə öz şamaxılı dostları vasitəsilə xəbər göndərir ki, Rusiya sərhədlərini xoşluqla tərk etsin. Beləliklə, İsmayıl Şirvani Osmanlı hüdudlarına, Axıskaya köçdü. Axıska və ətrafında islami bilikləri tədris və təriqəti nəşr edən İsmayıl Şirvani burada böyük nüfuz sahibi olmaqla çoxlu ardıcılıqları ilə əhatələndi. Axıskada olarkən onun Şirvan müridlərindən Zərdəbli Molla Əhməd, Hacı Əhməd Qiyasi, Əfəndi Şirvani kimi tanınan xəlifələri ona yetişdilər.

1828-ci ildə Osmanlılar Axıskanı Çar Rusiyasına güzəştə getməli oldular. Odur ki, İsmayıl Şirvani Axıskanı tərk edərək Amasiyaya köçməli oldu. O, 1832-ci ildə Sivasa gəldi. Burada da müridləri günbəgün artır, ondan feyz almaq istəyənlərin sayı çoxalırdı. Doqquz il burada qalan Şirvani böyük nüfuz malik oldu. Bu zaman onun yetirməsi əslən Qarabağ əyalətinin Bərgüşad mahalının Cicimli kəndindən olan Mir Həməzə Seyid Nigari İsmayıl Şirvaniyə intisab etdi. 1833-cü ildən Sivasda İsmayıl Şirvaninin dördüncü oğlu Əhməd Xulusi Əfəndi dünyaya gəldi, 1841-ci ildə isə İsmayıl Şirvani yenidən Amasiyaya qayıtdı və ömrünün sonuna kimi burada yaşadı.

Mövlanə İsmayıl Şirvani 1848-ci ildə Ramazan ayında vəba xəstəliyindən vəfat etdi, Amasiya yaxınlığındakı Şamlar qəbiristanlığında dəfn olundu.

¹¹ Şirvaninin ilk xəlifəsi Molla Əhmədin bu gün Türkiyənin Dənizli şəhərindəki qəbir daşında “كان ولادته في قرية زرداب من ناحية شروان” /Şirvan Nahiyəsinin Zərdəb kəndində doğuldu” məlumatı qeyd edilmişdir.

II. İ. Siracəddin Şirvaninin islahatçılıq addımları

Azərbaycanın Şimal-Qərb (Qanıq-Həftəran vadisi boyu) bölgələrində elm və təhsilin səviyyəsi XIX əsrdə bir çox İslam ölkəsi nisbətində daha yüksək səviyyədə olmuş, elmin, təhsilin, maarifin inkişafında deyim yerində isə bir intibah dövrü yaşanmışdır. Söz yox ki, elm mərkəzlərində təhsil və tədris işləri fəaliyyəti ilə yanaşı, müridizm prinsipləri də təlqin edilirdi. Şirvani ilə başlayan bu hərəkətdə hər şeydən əvvəl “cihadi-əkbər”¹² əhəmiyyət verirdilər. Bir növ təcrid hərəkətinin da prinsiplərindən olan “düşmənin qüvvətli olmaması üçün kişinin özü qüvvətli olmalıdır” əsası (Uyanıq 2019, 55). Qafqaz kimi bir coğrafiyada Çar Rusiyasına qarşı çıxan ən mühüm təkanverici amil idi. Ona görədir ki, müsəlman əhali qonşu xalqlar arasında öz təfəkkürü və həmçinin həyat tərzini ilə həmişə seçilirdi. Bu potensiala görədir ki, Fonn Plotto yazırdı: “Müsəlmanlar Kaxetiya kəndlilərindən daha yüksək mənəvi və əqli səviyyəyə malik idilər” (Плотто 1869, 67).

Qeyd edilən bu dövrdə Cəf-Balakən və ətrafı (bugünkü Şimal-Qərbi Azərbaycan və Şərqi Dağıstan bölgəsi) təhsil sahəsində yaşanan çox canlı bir dövrün ədəbi nümunələri ilə də zəngin idi. Sistemli bir təhsil ənənəsi ilə köklənmiş elm-irfan hərəkəti bölgəyə xas bəzi nümunələr meydana gətirdi. Bunlar təhsil zərurəti prinsipi; həyat boyu davam edən inkişaf fəaliyyəti kimi təhsildə daimilik; fərdin özünəxas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təhsildə humanistlik prinsipi; ictimaiyyətlərarası ünsiyyətin qurulması və dözümlülük əsasını ehtiva edən planların qurulması; təhsil və tədrisin bəzən fərdiləşdirilərək tətbiqi; hər yerdə təhsil əsası təhsilin yalnız mədrəsə və məscidlərdə yox, həmçinin hər fürsətdə və hər yerdə gerçəkləşdirilməsi əsası və digər amillərdən ibarətdir. Bu prinsiplərin geniş vüsət alması bölgə insanının təhsil həyatında həm yenilik (təcrid) meydana gətirmiş, həm də fərqli mədəniyyətlərin ictimai birliyi və vəhdətini tarixə bir nümunə kimi təqdim etmişdir.

A. Elmə verilən dəyər və təhsilin zərurəti prinsipi

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, dövrün aydınlanma və maariflənməsi irfan hərəkəti ilə meydana gəlirdi. Əhali dini mənimsədikdən sonra təriqət əsaslarına sıx bağlanır, hər fürsətdə elm sahibi olmağın imkanlarını axtarırdılar. Elmə itmiş malı kimi baxmaq bir prinsip halına gəlmişdi. Bu imkana sahib olanlar isə bütün fənləri tədris etməyə çalışırdılar. Nəticədə yüksək səviyyədə elmi biliklərə malik alimlər yetişir, hər biri özlüyündə maarifçilik hərəkətinə

¹² Sufi düşüncədə “cihadi-əkbər” nəfslə mübarizədən ibarətdir və kamil insan məfhumunun ən mühüm atributlarındanıdır.

qoşulur, bəzən mədrəsələrdə, bəzən də buna imkan verən hər yerdə elmi fəaliyyət göstərirdilər. Bu həm də təhsilin hər fürsətdə və hər yerdə gerçəkləşdirilməsinə xidmət edirdi. Qandaxlı Şüeyb Əfəndi¹³, Məhəmməd Əfəndi əl-Cari¹⁴, Osman Əfəndi Saxuri¹⁵, Mamay Əfəndi İlisuvi¹⁶, Hasan Əfəndi Alkadari¹⁷, Mehdi ibn Əhməd Qolodi¹⁸, Musa ibn Ömər Katexi¹⁹, İsmail ibn Molla Camal əl-Katruxi,²⁰ Qurban Əfəndi Meşleşi²¹, Herov ibn Mikayıl,²² Əlibəy ibn Nurməhəmməd ibn Əliabadi²³, Muxaxlı Nasih Əfəndi²⁴ və başqa alimlər arxiv tədqiqatları nəticəsində özlərini əsərləri ilə tanıdığımız

¹³ Şüeyb Əfəndinin əsərləri: “*Qalaidu cəvahiril-ə`cam fi siyəri Seyyidil-ənam*”¹, “*Zubdətül-əxbar / Zübdətül-əxbar*”², “*ət-Təxmīs / ət-Təxmīs*”³, “*əl-Fəridətül-Müxəmməsə*”⁴, “*əl-Mərsiyyəfi haqqit-Talali hinə intəqalə ilə daril-Qubur*”⁵ dan ibarətdir.

¹⁴ Müxtəlif risalələri olan Məhəmməd Əfəndinin “Divan” əsəri Tiflis əlyazmaları İnstitutunda mühafizə edilir.

¹⁵ “*Tuhfətül-Əhbab / تحفة الأحاب*”

¹⁶ Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda əlyazmalar fondunda İKB No: 21629 qeydiyyat nömrəsində saxlanan eksponatlar Mamay Əfəndinin şəxsinə aid əsərlərdir. Atı əsərdən ibarət eksponat hər biri Mamay Əfəndinin dəst-i xətti ilə yazılsa da müəllifi olduğu öz əsərlərinin təyin edilməsi geniş tədqiqat işi tələb edən mövzudur. Əsərləri belə sadalamaq olar: 1) *سلسلة الخاقان في اداب عبودة الاعيان / Silsilətül-Xacəqan fi adabi ubudiyyəti l-ə`yan* 2) *الطفل المعاني / ət-Tiflu-l Məani* 3) *رسالة الخالدية / Risaləti-Xalidiyyə* 4) *التلخيص من جامع / ət-Təlxīs min camī`il-üsul* 5) *اداب / Adab* 6) *Hasbihal / حسب حال*

¹⁷ Hasan Əfəndi əslən Balakənli bir alimdir. Onun atası Hacı Abdullah Əfəndi ibn Qurbanəli, Aslan xanın dəftərdarı vəzifəsində ikən 1831-ci ildə Balakənə gəlmiş və burada Balakənli Şeyx Nuvar Əfəndinin qızı Hafisət xanım ilə evlənmişdir. İki il sonra (11 cəmədiyələxir 1250-ci hicri) 15 sentyabr 1834-cü ildə Hasan Əfəndi dünyaya gəlmişdir. Hasan Əfəndinin Dədəsi zahir elmlərin tədrisi ilə ətraf ələmdə məşhur bir alim olmuşdur. Böyük alim çar çinovniklərinin təqibləri və haqqında olan həbs qərarı ilə əvvəlcə Tabasana getmiş, bir müddət sonra oradan da Balakənə gəlmiş və 1838-ci ildə vəfat etmişdir. (Alkadari, s 4-5.) “*ديوان الممنون / Divanul-məmmun*”, “*جهد الغريب في جواب الاريب / Cəhdül-qərib fi cavabil-ərib*”, “*اثر داغستان / Asari Dağıstan*”, və “*جواب المؤمن / Cirabul-mümin*” kimi kitablar onun ən məşhur əsərləridir. Bundan başqa müxtəlif kiçik həcmli risalələri ilə yanaşı tədqiq edilməmiş hələ bir çox əsərinin də mövcud olduğu ehtimal olunur.

¹⁸ “*جمع القوائد / Cəmu l-Qavaid*”

¹⁹ “*امثلة مختلفة / Əmsilətul Muxtəlifətun*”

²⁰ Katruxinin Zakatalanın Mamrux mədrəsəsində hazırladığı “*Bəyanus-Sihah / بيان الصحاح*” ərəbcə-türkcə lüğəti buna bir misaldır. Həmin lüğət kitabı əslində İbn Manzurun (ö. 711/1311) məşhur lüğəti olan “Lisanul-Arab” sistemindəki kimi kəlmələrin “**Sihah**” ekoluna görə dizayn edilərək, söz və kəlmə köklərinin axırıncı hərfini əsas alaraq bəlaşdırmışdır. İlk harfləri isə “fəsil” adı ilə əlifba sırasına müvafiq düzülmüşdür.

²¹ “*أمثلة / Əmsilə*” və “*التصريف / ət-Təsrif*”

²² “*التصريف / ət-Təsrif*”

²³ “*الرسالة / ər-Risalə*”. (Bax:3KM KPI – 6596)

²⁴ Bir neçə surənin təfsirini yazan Nasih Əfəndi həm elmi həm ictimai fəaliyyəti ilə tanınan alimlərdən olmuşdur.

üləmadır. Həmçinin eyni missiyanın bir çox öncüllüklərini də burada sadalamaq olar ki, onlar həm də geniş ictimai təsirə malik alimlər idilər. Almalılı Mahmud Əfəndi, Talalı Əhməd Əfəndi, Uca Əfəndi, Herov Əfəndi, Hatəm Əfəndi, Bala Əfəndi, Talalı Ömər Əfəndi, Hüseyin Əfəndi ibn Ramazan Mamruxi, Əhməd Əfəndi əl-Muslaği, Şeyx Məhəmməd Mamruxi və onun oğlu Molla Şərif Əfəndi Mamruxi və başqaları məhz o dövrün ən yadda qalan alimləri arasında qeyd edilir. Yazılı bir əsərlərinin olub-olmadığını hələlik bilməsək də, onlar haqqında rastladığımız bəzi bioqrafiya məlumatları dövrünün seçilən elm sahibləri olduqlarından xəbər verir; məsələn: Talalı Ömər Əfəndi haqqında belə qeyd edilir: “Şeyx Əhməd Əfəndinin müridlərindən biri də bilik və elmi cəhəti ilə seçilən Hacı Ömər Əfəndi Kərallıdır. Öz dövrünün alimləri onun haqqında yazarkən “yaşadığı diyarın ən bilikli alimi” deyərək onu tərif etmişdilər.²⁵ Onun bu elmi cəhəti qəbir daşına belə “العالم / alim” sözü ilə həkk edilmişdir (Niyazov 2016, 89).

Bölgədə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə elm və təhsilin vəziyyəti o dövr İslam ölkələri nisbətində ən yüksək səviyyədə olmuş; elmin, təhsilin, maarifin – bütövlükdə mədəniyyətin inkişafında, demək olar ki, əsl intibah mərhələsi keçmişdir. Mədrəsələr elə bir güclü təlim yolu keçmişdi ki, məşhur qafqazşünas, dilçi alim Pyotr Karloviç Uslar o dövr üçün yuxarıda qeyd edilən məşhur sözləri ilə xalqın savadlılıq dərəcəsini yüksək qiymətləndirmiş, digər məşhur bir rus şərqşünas alimi Bartold bölgə haqqında belə demişdi: “*Heç bir qeyri-ərəb ölkəsində ərəb dili və ədəbiyyatı XX əsrin ortalarında bu cür tam canlılığını saxlamamışdır*” (Бартолд, 1963, 417-418).

Maarifçilik hərəkatı bu bölgədə geniş vüsət almışdı. Hətta bəzi ucqar yerlərdə mədrəsə fəaliyyəti digər mərkəz yerlərdəki kimi fəaliyyət göstərirdi (Niyazov 2016, 200).

Çar Rusiyası bu gedişatın əleyhinə idi. Xalqın maariflənməsi onların təfriqə planları və xristianlaşdırma siyasətinə əngəl idi. Alimləri müxtəlif səbəblərlə sürgün edir, bununla da bütün tədris fəaliyyətinə ən böyük zərbəni vurmuş olurdular. Şüeyb Əfəndi Çar Rusiyasının bu zülmünə qarşı öz elmi-dini fəaliyyəti üçün çox amansız və barışmaz mövqedə idi. O deyirdi: “Onlar (Çar çinovnikləri) yaxşı bilirdilər ki, bu siyasətləri ilə İslam dininin özünü yıxmış olacaqlar. Əvəzində isə özlərinin mənfur və şeytani hiylələrinə xidmət edəcək məktəblər qurmağa çalışacaqlar. Bu səbəbdəndir ki, nəticədə onlara meyil edən zəif iman əhli və dar düşüncə sahibləri “dini elmlərin tədrisi ilə dünyalıq heç nə qazanmaq olmaz, onu ancaq məktəblərdə çarlıq tərəfindən tədris edilən dünyəvi təhsillə əldə etmək mümkündür”, – dedilər. Bu, necə ola bilər? Belə

²⁵Hafiz Şuayb Əfəndi “Tabaqa”nda: “اعلم علماء دياره”-*alamu uləməi diyarihi*- cümləsi ilə onu vəsfləndirmişdir.

bir söz deyənin imanı qalarmı? İnşallah! Bizim məqsədimiz İslam elmlərinin təlim və tədrisi üçün ölkənin bir çox yerində mədrəsələr təsis etməkdir. Ümid edirik ki, Uca Allah bu işdə bizə kömək edəcəkdir. O, yardım edəndir. Təvəkkül Onadır. Allah bizə yetər, O nə gözəl yardımçısıdır. Ondan başqa bizə yardım edəcək yoxdur! Hər şeyə Qadir və Tək olan Odur!²⁶ (Baqini 1996, 347).

Bu qeydlər onu göstərir ki, Şirvani məktəbi, ümumilikdə, İslam dinini bütün həyatı ehtiva edən bir din kimi qəbul edərək bütün məsələlərə İslam nöqteyi-nəzərindən baxmışdır. Təcrid hərəkətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir ki, içində yaşadıkları cəmiyyətin mövcud həyat tərzini rədd edərək, onun əvəzində öz düşüncə və prinsiplərini gətirmək və onu inkişaf etdirməkdir.

B. Ağıl və dini referansların sintezi təcrübəsi

Məlumdur ki, ibn Rüşddən sonra digər bəzi dinlərdə olduğu kimi, İslam daxilində də bir çox düşüncə, cərəyan, elm və incəsənətdə ağılın funksiyasına geniş yer verdi. XIX əsrdə Qafqazın bu hissəsində yayılan sufi düşüncə ənənəsində də ağıla yanaşma tərzində məhz bu aspektdən oldu. Ağıl olmadan irfana yetmək mümkün olmadığı kimi, heç bir ağılsız da arif ola bilməzdi. Sırf ağıl da dini referanslardan ayrı vəziyyətdə sahibini irfana çatdırmaz və ona nail ola bilməzdi. Dövrün bu anlayış və düşüncəsini əks etdirən nümunələr çoxdur. Üləmanın əsərlərinin əksəriyyətinin bu meyarda mülahizələri çoxdur. Talalı Ömər Əfəndi bir əsərin dərkənarına öz nəsihətvari ifadələrini belə yazır:

أَلَا لَا تَنَالُ الْعِلْمَ إِلَّا بِسِنَّةٍ *** سَأْتِيكَ عَنْ مَجْمُوعِهَا بَيِّنَانِ

دُكَاءٌ وَجِرْصٌ وَاصْطِبَارٌ وَبُغْيَةٌ *** وَإِرْشَادٌ أَسْتَادٍ وَطُولُ زَمَانِ .

“Diqqət et! Elmə ancaq bu altı şeylə nail ola bilərsiniz; Onların hamısını açıqca sənə xəbər verəcəyəm; 1) Zəka. 2) Həvəs. 3) Səbir. 4) Elmi səviyyə. 5) Ustadın irşadı. 6) Geniş vaxt”.²⁷

²⁶ Əgər bölgədə İslam, xüsusən də sufizm hərəkətinin bu faktoru olmasaydı, məhz həmin coğrafiyanın taleyi heç də bugünkü kimi olmayacaqdı. Rus tarixçisi R. A. Fadeyev etiraf mahiyyətində bölgə əhalisinin xristianlaşdırılmasından yazarkən, buna ən yaxın gördüyü İngiloy xalqını öz tərəflərinə çəkə bilmədiklərini “**bunu bacarsaydıq**” deyə heyfəsilənərək belə yazırdı:

“Zaqatala ərazisində elə bir element var ki, əgər bunu biz bacarsaydıq, çoxdan onu öz tərəfimizə çəkə bilərdik. Yüz ildən də az bir vaxtda İslamı qəbul etmiş İngiloy-gürcülər hazırda da gürcücə danışirlər. Bu tayfanın xristianlığa qayıtması üçün hələ knyaz Varonsovun dövründən cəhdlər edilmişdir”. (Фадеев, s 177.)

²⁷ Şeyrin əsl İmam Şafeiyə (ö. 204) aiddir. Talalı Ömər Əfəndi onu yuxarıda qeyd edilən fərqli formada ifadə edərək elm talibinin hər şeydən əvvəl zəka və ağıla həmçinin bir ustadın

Buna görədir ki, dövrün İslam alimləri həm ağıl, həm də danışmaq mənasında məntiq elminə “bilinəndən bilinməyənəin əldə edilməsinə vasitə olan elm”, yaxud “qaydalarına tabe olunduğu zaman zehni xəyata düşməkdən qurtaran fənn” kimi bu elmin tədrisini zəruri bildilər. Üləma maarifçilik işində insan aqlının dili olaraq məntiq hipotezlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu potensiala görə Kraçkovski o dövr üçün belə deyir: “*İslam mədəniyyəti Qafqazda özünə-məxsus nümunə kimi çıxış etmişdir*” (Крачковский 1960, 571-616).

Həmin fəlsəfədir ki, sufi düşüncəsində təsəvvüf elmi fəlsəfə və məntiq kimi tamamilə aqla əsaslanan bir elm olmadığı kimi, aqla zidd olan bir elm də deyildi (Bəkir 2013, 93). Bu baxımdan, Şirvani məktəbində də İslam “dəyişməyən yeni” formasında təbliğ edilir, bir növ, təcrid hərəkətinə xas İslamın öz gücündə mövcud olanla özünü bərpa etmə funksiyası icra edilirdi.

C. Tədrisin fərdiləşdirilməsi və daimilik prinsipi

Dövrün tədris fəaliyyətinə gəlinə, demək olar ki, dərslərin müəyyən plan və proqram daxilində, həmçinin sistemli tədrisi kitabların mətn, şərh və haşiyələrlə bir-birini tamamlayıcı tərzdə aparıldığı aydın olur. Dərs kitabları arasında sadədən-mürəkkəbə doğru prinsipi tətbiq edilmişdir. Əvvəlcə alimlərin təməl kitabları tədris edilir, sonra bu kitablar üçün yazılan şərh, haşiyə, təliqat, ixtisar, təlxis və sair çalışmalar oxudulurdu. Dərslər, kitablar, müfrədat arasında olduğu kimi tələbə və müəllimlərin düşüncə və fikri təmayülləri arasında da bütünlük və paralellik olduğunu göstərir.

Qaynaqlardan məlum olur ki, təhsildə müəyyən ardıcılığa riayət etmək əsas amil idi. Hər şeydən əvvəl bir tələbəyə əvvəl Quran öyrədilir, sonra dil elmləri kamil bir səviyyədə o dilin bəlağət elmi ilə birgə tədris edilirdi. Sonra Məntiq, Hesab və Cədəl elminin sirləri öyrədilir, bundan sonra din elmlərinin tədrisi gəlirdi (Baqini 1996, 513-514). Tədrisdə müəyyənləşdirilmiş kitabları bu ardıcılığa görə öyrənən elm tələbəsi bu minvalla tədris fəaliyyətini başa vurmuş sayılırdı. Buna görə tədrisdə müəyyən yaş həddi, yaxud hər hansı bir vaxt məhdudiyəti olmazdı. Əsas olan qeyd olunan mərhələləri sadalanan kitabların əxz edilməsi ilə başa vurmaq idi. Bu da bir başa tədrisin fərdiləşdirilməsi və daimilik prinsipinə xidmət eirdi.

irşadına ehtiyacı olduğunu vurğulamışdır. Halbuki İmam Şafeinin şeirində isə mənə bu dərəcədə qabarıq verilmir. Şeir in əslinə gəlinə belədir:

أَخِي لَنْ تَنَالَ الْعِلْمَ إِلَّا بِسِتَّةٍ *** سَأُنَبِّئُكَ عَنْ تَفْصِيلِهَا بَيِّنَانٍ
دَكَاةٍ وَحِرْصٍ وَاجْتِهَادٍ وَبُلْغَةٍ *** وَصَحْبَةِ أَسْتَاذٍ وَطُولِ زَمَانٍ

Tədris edilən dərslərin mahiyyətinə nəzər salsaq, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, seçilən dərslər insanı həm maddi və həm də mənəvi dünya arasında münasibət quracaq və bu ikisi arasında vəhdəti təmin edəcək tərzdə seçilmişdi. Bu baxımdan, insanın hər iki cəhətdən ideal normaları əldə etmə məqsədi mədrəsə təlim sistemində əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən olmuşdur. Keçmişdə olduğu kimi, müasir dövr insanı üçün də bu meyarda bir mənəviyyət fəlsəfəsi zəmini labüddür. Fəlsəfi düşüncə tariximiz bu nöqtəyi – nəzərdən zəngindir və dövrün tələbatı üçün hər cür ehtiyaca cavab verən bir qaynaqdır ki, müasir imkanlar möhtəvasında bunun əldə olunması və həyata keçirilməsi arzuolunan amillərdəndir. Necə ki, müasir mütəfəkkir alimlərimizdən biri demişdir: “*Mənəviyyətin ənənəvi qaynaqlarını müasir dövrün imkanları ilə nəzərdən keçirmək üçün insanların fəlsəfi düşüncə tarixinə müiraciət etməsi zəruridir*” (R.Mehdiyev, s. 50).

D. Dirçəliş elmlə olmalıdır

Demək olar ki, artıq XIX əsrdə mədrəsələr özünün zirvə dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə bölgədə maarifçiliyin inkişafı üçün təkanverici hadisələr meydana gəlmişdi. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, bunun ən böyük səbəbi sufizm prinsiplərinə xidmət edən “**Elm tələb etmək hər bir müsəlmana vacibdir**” təliminin hakim mövqə tutması idi. Bu da mədrəsələrin sayının artmasına və təhsilin güclənməsinə səbəb olmuşdu. Elm və təhsilə göstərilən bu təvəccöh mədrəsə xaricində də geniş vüsət tapmışdı. Belə ki, artıq xalq onlardan başa düşə biləcəyi kitablar tələb edilirdi. Ona görə də üləmə tərəfindən tərcümə fəaliyyəti ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini öyrədən lüğətlər tərtib edilir, bölgə insanının istifadəsinə uyğun türk dilində kitablar qələmə alınır, Qafqazın digər bölgələrinə əlyazmalar şəklində yayılırdı. Abdussalam oğlu Məhəmməd Məskurinin “*زبدة الإسلام – Zübdətul-İslam*” əsəri sırf belə bir ehtiyacın nəticəsi olaraq yazılmış əsərdir.

Bu hərəkət XIX əsrin ortalarında, artıq öz sərhədlərini aşaraq Şirvan, Qarabağ, Cər və Dağıstan kimi Qafqazın böyük hissəsinə yayılmışdı. A. Qayayev (v. 1943), A. A. Moqamedov, Z. Alieviç və digər dağıstanlı tədqiqatçılar bu dövrün bioqrafik xronologiyasını sadalayarkən, maarifçilik hərəkətinin məhz Azərbaycandan (Şirvandan və Cardan) Dağıstana doğru sürətlə yayıldığını irəli sürürlər (Магомедов 2005, 76; Kayayev, 136).

O dövrə aid yazılı mənbələrdən aydın olur ki, bölgə elmi cəhətdən qonşu mərkəzlərdən daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu gün diqqəti cəlb edən amildir ki, bölgə özünəxas epigrafik nümunələri, daş kitabələri, xəttatlıq və sair yazı sənəti ilə seçilmişdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qonşu

bölgələrdən gələrək bu tədris ocaqlarında təhsilini başa vurub yetişən üləma az deyildi. Qazıqumuqlu Eyyub Əfəndi, Qılalı Əli Əfəndi, Gunibli Mahad Əfəndi, Şamqodalı İsa Əfəndi, Şəmsəddin Əfəndi kimi bir çox dağıstanlı üləma təhsil üçün Qoloda/Car, Qarabağ, Şəki və Azərbaycanın digər şəhərlərində fəaliyyət göstərən mədrəsələrə gəlmiş, bölgə alimlərindən dərslər alaraq öz vətənlərinə qayıtmışlar.²⁸ Xülasə, Azərbaycandan başlayan sufi yolun elmi dirçəliş hərəkatı Dağıstanda müridizm hərəkatına çevrildi, iyirmi beş il davam etdi. Xüsusilə də İsmayıl Şirvaninin müridi Məhəmməd Yaraği vasitəsilə Dağıstana yayılan nəqşi-xalidi yolun Cəmaləddin Qazıqumuği qolu burada müridizm hərəkatının dinamikliyini təşkil etmişdir.

E. “Vəhdəti-şühud” düşüncəsindən ictimai vəhdətə doğru

Şirvani məktəbinin əsas prinsiplərindən bir də özünü tanımaq, Rəbbini tanımaq, varlıq aləmini öyrənmək və übudiyət sirlərinə vəqif olma meyarları üzrə qurulmuşdu. Həmçinin nəqşi-xalidi yolun davamı kimi xüsusilə də varlıq aləmi sufi təlimdə mənəvi və maddi olmaqla iki şaxədə öyrədilirdi. Belə ki, bu nizam daxilində varlıq aləmi bir neçə mərtəbəyə və mərhələyə ayrılır. Bu mərtəbələr ilahi varlığın, Allahdan başlayaraq, maddi varlığın yekunu olan insana qədər müəyyən nizama bağlı ardıcılığı ehtiva edirdi. Übudiyət sirlərini öyrənmək kimi təlimləri ilə varlıqlararası münasibətləri ədəb-əxlaq zəminində inkişaf etdirirdi. Ətraf aləmdə canlı, cansız hər bir varlığa qarşı ünsiyyət və münasibətlərdə dini aspektlərdən çıxış edir, eyni zamanda, mənsubu olduğu yolun düşüncə sistemi əsasında fikri təmayüllərini inkişaf etdirirdilər. Necə ki, nəqşi-şeyxi Şüeyb Əfəndi Baqini deyirdi:

“Bu yolun sonu məhz mücərrəd vəslətdir (Allaha qovuşmaqdır) ki, o, bütün maneələrin və pərdələrin aradan qalxmasıdır. Sənin qarşında ən böyük əngəl müxtəlif təzahürlər və cürbəcür təcəllilərdir. Bu təcəlli və təzahürlərin konkret idrakına nail olmaq sənə vacibdir və bu labüddür. Çünki bu xırda təcəlli və təzahürlər kiçik vəsflərdə gizlidir. Onlar əlçatmaz deyildir. Belə olduğu halda, onu mücərrəd forması ilə görmək mümkündür” (Baqini, s. 415).

Şüeyb Əfəndinin vəsfini verdiyi bu məqam sufizm düşüncəsindəki **vəhdəti-şühud** məqamıdır. Bu məqam Allahdan başqa predmeti və bütün obyektləri (məxluqatı) bir kənara qoyaraq onu unutmaq, nisyan pərdəsinə salmaq, bir daha ağla gətirməmək və sərf-nəzər etməməkdir. Əşyanın varlığını

²⁸ Məlum olur ki, Qarabağ mədrəsələrinə üz tutan Dağıstanlı üləma daha çox fars və türk dilini mükəmməl öyrənmək üçün gəlirdilər. (Kayayev, s 116-118-126.)

inkar etmədən onu görməmək qabiliyyəti və sənətidir. Həmçinin sufi Allahın varlığı ilə özü və aşyanın varlığının fərqlində olduğu bir hala hakim olmasıdır.

Belə bir düşüncə sisteminə sahib olan dövrün Şirvani ilə başlayan sufi həyat tərzi, ətrafındakılara qarşı öz düşüncəsinə müvafiq bir ahəng qanunu meydana gətirərək varlıq alminin mozaikasını təmin edə bilmişdi. Qlinoyetski yazırdı ki, onlar cəsur, savaşçı ruhunda olsalar da demək olmaz ki, müharibəni sevirdilər. Onların həyat tərzinə nəzər salsaq, bu cür məişəti olan xalq heç vaxt qarətçi ola bilməzdi” (Глиноецкий 1862, 23-24).

Azərbaycan təsəvvüf tarixində yeni bir dövr hesab edilən bu əsrdə İsmayıl Siracəddin Şirvani Kürdəmiri ilə nəqşi-xalidi təsəvvüf yolu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinə yayılmaqla Çar Rusiyasının xristianlaşdırma siyasətinə və xüsusən də şiə-sünni qarşıdurması planlarına ən böyük maneə idi (Niyazov 2013, 270). Məlumdur ki, Çar Rusiyası İsmayıl Şirvani təliminin siyasi münasibətdə özlərinə zərərli olduğunu rəsmi yazışmalarla sübut etməyə çalışırdılar. Onların zərərli hesab etdikləri maddələrdən biri də “şiə və sünnilər arasında İslam birliyi yaratmaq” kimi qeyd edilirdi (Rıhtım, Xəlilli 2011, 89-90).

Mədrəsələr²⁹ öz təlimlərini insan mərkəzli prinsiplər əsasında qururdular. Məzhəb faktorunu da dinin əsasları daxilində eyni amala xidmət edən fərqli ictihadlar möhtəvasında öyrədirdilər. Bəzi radikal ünsürlərin anlayışında olan fərqli din əsaslarına söykənən müxtəlif qruplar kimi yox, İslamın məzhəb ünsürünü əshabə və tabeundan gələn ibadətdə ixlas yarışı kimi qəbul edirdilər. Belə təlimlərdən biri mədrəsələrdə tələbələrə öyrədilən “المذاهب كلها مسلكة إلى الجنة/ *Məzhəblər hər biri cənnətə aparan yoldur*” şüarı olmuşdur (3KM КП-6509.) Bu da bölgədə İslam məzhəbləri arasında hər hansı bir təzad və ixtilafa meyilli hər cür siyasətə əngəl idi. Bunun nəticə və səbəbidir ki, bu ruhda təsis edilən təlimlər vasitəsilə məzhəb fərqlilikləri mənəvi könül birliklərinə çevrilirdi.

²⁹ Bölgədə milli şüuru inkişaf etdirən və xarici təsirlərə qarşı mübarizənin keşiyində duran əsas faktor burada fəaliyyətdə olan mədrəsələr olmuşdur. Ərəb, fars və türk dilində ənənəvi (nəqli) və rasionel (əqli) elmlərin tədrisini sistemli bir səviyyədə tədris edən mədrəsələr xalqın deşəncə mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərirdi. Zaqatala Diyarşünaslıq Muzeyinə məxsus “Divanul-Məmnun” əsəri bunun ən gözəl nümunəsidir. Mədrəsələrində bölgə alimlərindən dil, din və məntiq elmini necə öyrəndiyini böyük fəxrlə qeyd edən müəllif Hüseyn Əfəndi Kurəvi əd-Dağıstani nəzm əsəri tərtib edərkən üç dildən də ustalıqla istifadə etmişdir. (Bax:., Ekspnat No:3KM КП-6568.)

Bütün bu sadalananlar sufizm kimi güclü bir məktəbin həyatın hər sahəsində dərin təsir dairəsilə təşəkkül tapırdı. Bu elmi potensiala görədir ki, məşhur rus şərqşünası Bartold bölgə haqqında deyirdi: “*Heç bir qeyri-ərəb ölkəsində ərəb dili və ədəbiyyatı XX əsrin ortalarında bu cür tam canlılığını saxlamamışdır.*” (Бартолд, с. 417-418.)

Nəticə

Azərbaycanın daha çox Şimal-Qərb bölgəsinə yayılan nəqşbəndiliyin İ. Siracəddin Kürdəmiri qolu İslamı ehya hərəkatı ilə başlayaraq, bir tərəfdən, mövcud həyat şəraitini islah etmə, digər cəhətdən isə Çar Rusiyası kimi xarici təhlükə qarşısında sufi təməllərə əsaslanan bir dinamizm meydana gətirdi. Arxivlərin tədqiqi və tarixin aydınlanması bizə göstərir ki, bu hərəkat bölgədə yüz ilə yaxın öz canlılığını qorudu. Başladığı gündən etibarən (1817), getdikcə genişlənən bir hərəkata çevrilərək kökləşən bu cərəyan həm də Şirvani məktəbi meydana gətirdi. Bu hərəkatın ən böyük qolu tarixi adı ilə Carutala (Car-Balakən) icması oldu. Mahmud Əfəndi (Mahmudiyyə) qolu, səlib/xaçlı yürüşlərinin Qafqaz ayağında çətin bir siyasi və ictimai böhran qarşısında milli mənsubiyyətin, dinin və müstəqilliyin qorumasında ən böyük rol oynadığı kimi, maarifçilik və birgəyaşayış ənənəsi ilə də bu coğrafiyada bir ehya hərəkatına çevrildi. Məhz bu canlanma nəticəsində mədrəsə zəminində yayılan mədəni-maarifçilik fəaliyyəti ilə deyim yerində isə bir alimlər ordusu, onların yazıb yaratdıqları əsərlər və eyni zamanda xarici təhlükələrə qarşı qərarlılıq kontekstində özünə xas fəlsəfi yanaşmalar meydana gəldi. Bu da özlüyündə demək olar ki, Azərbaycan xalqının bu günkü tolerantlıq və multikultural dəyərlərinin tarixi resuslarını təşkil edən bir amilə çevrildi.

İctimai həyatda istər əxlaq kodekslərinin təzahürü, istərsə də milli-mənəvi irsin qorunmasında sufizm məktəbi bu coğrafiyada böyük rol oynamış, Qafqazda milli dəyərlərin qorunmasında bir fanus kimi çıxış etmişdir. Qafqaz kimi müxtəlif xalqların yaşadığı bir yerdə demoqrafik ahəngin bilavasitə qoruyucusu kimi Şirvani məktəbi tolerantlığın əsrlərdən bəri gələn zəngin təcrübəsinə çevrildi. Həmçinin bu hərəkat Çar Rusiyasının şiə-sünni konflikti siyasətinə qarşı ictimai həyatda vəhdət konsepsiyaları ilə çıxış edə bildi.

ƏDƏBİYYAT

Ali Kayayev, (2012). *“Təracimi-Uləmayi-Dağıstan”*, (Tərcümə Həsən Orazayem/Tuba Durmuş) Ankara.

Alkadari Hasan Əfəndi Kurəvi əd-Dağıstani, (1913). *“Divanul-Məmnun”* Timurxan Şura.

Atalay, Xaqan, (2016). *“İslahatçılıq hərəkatları və sələfilik”*, (Nəşredilməmiş dissertasiya) Ankara.

Cəfərov Nizami, (2006). *“Türk xalqları ədəbiyyatı”*, Kitab-ı Dədə Qorqud, Bakı.

Kölə, Bəkir, (Nisan/2013). *“Təsəvvüfə görə İlahi həqiqətlərin idrakında aqlın yeri”*, İğdır universiteti sosial bilimler dərgisi, sayı 3.

Mehdiyev Ramiz, (2012). *“Maneviyatın Öncəliyi”* “Özne” – Xüsusi buraxılış sayı, Selahəddin Xəlilova Armağan.

Mehmet Rıhtım, Fariz Xəlilli, (2011). *“Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani”*, Bakı.

Niyazov Əhməd, (2013). *“Azərbaycanın şimal-gərb bölgəsi – Alazan-Həftəran- sufi həyatında Əhli-Beyt sevgisi”* “Azərbaycan və Əhli-Beyt İrsi” xüsusi buraxılış, Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Nəşriyyatı.

Niyazov Əhməd, (2015). *“Kafkasya mədrəsələrinə gənəl bir baxış (Car-Balakən örnəyi)”*, Karadəniz Texni Universiteti İlahiyyat Fakültəsi dərgisi Sayı 2/2, Trabzon.

Niyazov Əhməd, (2016). *“XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində dini həyat elm və mədrəsələr”*, Bakı.

Osman Saxuri, (1914). *“Tuhfətul-əhbabil-Xalidiyyə fi şərhil-qasidətil-Mahmudiyyə”*, Timurxanşura.

Şabanoğlu Məhəmməd, (2001). *“Talanın yastı yolu”*, Azərbaycan milli ensiklopediyası nəşriyyatı, Bakı.

Şueyb ibn İdris əl-Baqini, (1996). *“ət-Tabaqatul-Xacəqan ən-Nəqşibəndiyyə və Sadatul-Məşayixil-Xalidiyyə-Mahmudiyyə”*, Dəməşq.

Uyanık Mevlud, (2019). *“Günümüz İslam Düşüncəsində İslahat Kavramı, İslam bilim tarixi və felsefesi”*, İstanbul.

Vəli Xulufu, (1934). *“Car Döyüşləri salnaməsi”*, (Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu) Bakı.

Бартолд, Василий Владимирович, (1963). *“Дагестан”*, Сочинения, т. 3. М.

Габуниа, (1992). *“Генерал Услар и Кавказские языки”*, с. 24, Эхо Кавказа, No 1.

Глиноецкий, Николай Павлович, (1862). *“Поездка в Дагестан. Военный сборник”*, с 23-24.

Крачковский, Игнатий Юлианович, (1960). “Сочинения”, т. 6, М. Л.

Магомедов, Абдулвахид, (2005). “История распространения Суфизма в Дагестане”, (Суфизм как фактор сохранения мира и стабильности, Махачкала.

Плотто, А. И. Фонн, (1869). “Природа и люди Закавказского округа”, Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ). Тифлис, Вып. IV.

Фадеев, Ростислав Андреевич, **“Кавказ и Российская империя: проекты и реальность. Начало XIX - начало XX вв. О Закавказском восстании, 1861 - 1863 гг. Санкт-Петербург 2005 г. №28.**

(ЗКМ КП) Zaqatala Tarix və Diyarşünaslıq Muzeyi.

д.ф. по филос. Ахмед Ниязов

ИСМАИЛ ШИРВАНИ И ЕГО НОВАТОРСКОЕ (НОВОЕ) ДВИЖЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

Азербайджан на протяжении всей истории был центром цивилизации на Кавказе. С этой точки зрения неоценим его прогрессивный вклад в охрану территориальной целостности и установление дружеских отношений с соседними странами. Мы чувствуем это сильнее во время исследования архивов, обнародованных по воле судьбы в постсоветское время. Одной из этих ценностей является именно традиционное мусульманство, являющееся частью национально-духовных ценностей. Исследования показывают, что начиная с XIX века просветительское движение, распространившееся на религиозной почве Сираджедином Ширвани, носило реформаторский характер. Движение, пропагандирующее высокие человеческие принципы, служило просвещению народа, приносило традиции совместного проживания, и в то же время внесло динамизм в национально-освободительное движение некоторых кавказских народов. Это движение, привлекавшее внимание западных исследователей в действительности является образцом “новаторства (новизны)” реформаторского движения в мусульманских обществах в XIX веке. Реформаторские усилия этого движения, идеи которого непременно ссылались на Коран и Сунну, были направлены на волю Аллаха и его

посланника. Завоевание доверия к религиозным ценностям, устранение сомнений, доминирование мусульманского образа жизни как высокой ценности с соблюдением общечеловеческих принципов ислама, было новаторством, составившим основу этого движения. Также большое научное движение, основанное на традициях системного образования, создало некоторые примеры, характерные региону. Они включают в себя принцип необходимости образования, постоянство в образовании как продолжающейся на протяжении всей жизни деятельности по развитию, принцип гуманизма в образовании с учетом индивидуальных особенностей личности, построение планов, включающих установление общения между обществами и терпимость, применение образования и обучения временами в индивидуальном порядке, основы реализации образования при каждой возможности и повсеместно.

Ключевые слова: Азербайджан, наука, ирфан, медресе, обновление, реформа.

Assist. Prof. Ahmed Niyazov

ISMAIL SHIRVANI AND HIS INNOVATIVE MOVEMENT

ABSTRACT

Azerbaijan throughout its history has been the center of civilization in the Caucasus. From this point of view, his progressive contribution to the protection of territorial integrity and the establishment of friendly relations with neighboring countries is invaluable. We feel this more strongly during the research of archives made public by the will of fate in the post-Soviet period. One of these values is precisely traditional Islam, which is part of the national-spiritual values. Studies show that since the 19th century, the enlightenment movement that spread on religious grounds by Sirajeddin Shirvani was of a reformist character. The movement, which promotes high human principles, served to educate the people, brought traditions of living together, and at the same time brought dynamism to the national liberation movement of some Caucasian peoples. This movement, which has attracted the attention of Western researchers, is in reality a model of the “innovation” of the reform movement in Muslim societies in the 19th century.

Reform efforts of this movement, whose ideas certainly referred to the Quran and Sunna, were directed to the will of Allah and his messenger. Gaining confidence in religious values, eliminating doubt, the domination of the Muslim way of life as a high value while respecting the universal principles of Islam, was an innovation that formed the basis of this movement. Also of great scientific movement, based on the traditions of the system of education, it has created some examples of typical region. They include the principle of the need for education, constancy in education as a lifelong development activity, the principle of humanism in education, taking into account individual personality characteristics, building plans that include the establishment of communication between societies and tolerance, the use of education and training at times on an individual basis, the basis for the implementation of education at every opportunity and everywhere.

Keywords: *Azerbaijan, science, irfan, madrasa, tajdeed, reform*

Çapa tövsiyə etdi: dos. Ə.M.Məlikov